

УДК: 94(477)37.011.32:364.23"1946/1959"

Ірина БЕЗЛЮДНА

**ВИХОВАНЦІ ДИТЯЧИХ БУДИНКІВ У «ЗОВНІШНЬОМУ» СВІТІ:
ТРУДНОЩІ ВИЖИВАННЯ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД
(ЗА ДОКУМЕНТАМИ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ
ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ УКРАЇНИ)**

У статті досліджується становище вихованців дитячих будинків у повоєнний час, процес їхнього адаптування до «зовнішнього» світу: опіка держави, особливості вступу до навчальних закладів і подальше навчання, умови життя в гуртожитках при училищах і підприємствах.

Ключові слова: *дитячий будинок, сироти, УРСР, працевлаштування, повсякденність.*

Влаштування вихованців дитячих будинків в УРСР, як, власне, і в інших союзних республіках, на подальше навчання або на роботу на підприємства було вкрай гострою проблемою, яку влада не могла розв'язати впродовж десятиліть. Опрацювання наявних архівних документів свідчить про те, що у радянський період тема виживання підлітків-сиріт поза дитячими будинками в наукових працях того періоду не висвітлювалась, імовірно, тому, що об'єктивне дослідження могло зашкодити репутації держави як піклувальниці про своїх громадян. У сучасній історіографії цю тему працях частково розглядали Лариса Голиш¹, Марія Соловей², Наталія Касьянова³.

Мета статті – з'ясувати умови, до яких мали пристосуватися підлітки у «зовнішньому» світі, розглянути «особливості» прийому їх до навчальних закладів УРСР і навчання в них.

Отже, тих вихованців дитячих будинків, які досягли чотирнадцятирічного віку, держава повинна була скеровувати на виробництво чи подальше навчання до ремісничих училищ і шкіл фабрично-заводського навчання (ФЗН). Проте насправді це було досить проблематично. Труднощі насамперед полягали в тому, що школи ФЗН і ремісничі училища не приймали таких дітей через відсутність гуртожитків. Тож вихованці змушені були на невизначений час залишатись у дитячих будинках, очікуючи на працевлаштування, і так могло тривати довго. Наприклад, у 1947 році дитбудинки Київської області

---

¹ *Голиш, Л.* Функціонування спеціальних дитячих установ УРСР у 1943–1950 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / *Л. Г. Голиш*; Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2007. – 20 с.

² *Соловей, М.* Дитячі будинки Донбасу у 1943–1965 роках: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / *М. О. Соловей*; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2009. – 20 с.

³ *Касьянова, Н.* Боротьба з безпритульністю та бездоглядністю в Донбасі (1943–1953 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / *Н. М. Касьянова*; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2010. – 19 с.

працевлаштували 205 дітей-переростків, а саме: Ново-Миргородський дитячий будинок – 12 вихованців, із них двоє закінчили 7 класів і стали старшими піонервожатими в школах району, четверо були влаштовані у школи ФЗН міста Дніпропетровська, один – у педагогічну школу, один – на курси шоферів (про інших відомостей немає); Войнівський дитячий будинок – п'ять осіб у ремісничі училища; Бобринецький дитячий будинок – двох, що закінчили 7 класів, в Одеський технікум зв'язку, одного – у спецартилерійське училище Одеси⁴.

Згідно з наказом Міністерства освіти УРСР № 2157 від 19 квітня 1946 року всім працевлаштованим дітям видавали грошову допомогу й одяг. Частина вихованців підтримували зв'язок із дитячим будинком через листування чи приїжджали відпочивати на літні канікули. Працевлаштованим випускникам ще певний час надавали матеріальну допомогу за рахунок підсобних господарств дитячих будинків⁵.

Відповідно до рішення Ради Міністрів УРСР 14 ремісничих училищ республіки були зобов'язані приймати на навчання винятково дітей із дитячих будинків. Але в 1949 році лише дев'ять із них здійснювали такий набір, до того ж, неповний. Окрім того, ці училища набирали тільки хлопчиків, а для дівчаток спеціальних ремісничих закладів не існувало⁶. Наприклад, до спеціального ремісничого училища № 36, відкритого 1945 року в Києві, приймали лише вихованців дитячих будинків – хлопців 12–13-ти років із початковою освітою на термін навчання чотири роки. За цей час хлопці здобували неповну (в обсязі семи класів) середню освіту й одну з чотирьох спеціальностей – слюсаря-ремонтника-складальника, слюсаря-інструментальника, токаря або столяра⁷.

Вагомою причиною малої кількості ремісничих училищ була катастрофічна відсутність відповідних приміщень. Так, у 1949 році Київський виконком виділив для ремісничого училища будівлю за адресою вул. Паньківська, 2, однак на той час там розміщувався дитячий приймальник-розподільник, який не було куди перенести. Тож питання відкриття ремісничого училища залишилося невирішеним⁸.

Частину вихованців дитячих будинків скеровували на роботу. Так, у 1946 році на київські підприємства влаштували 434 особи, із них на Київську швейну фабрику ім. Смирнова-Ласточкина – 250, Меблеву фабрику ім. Боженка – 82, Трикотажну фабрику ім. Рози Люксембург – 20, завод ім. Сталіна (ЗІС) – 7, завод «Станкобуд» – 5, завод «Ленінська кузня» – 70⁹.

За дорученням уповноваженого Всесоюзної центральної ради професійних спілок в Українській РСР від 10 липня 1946 року Київський обласний комітет союзу працівників дошкільних закладів і дитячих будинків

⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 73, спр. 492. – Арк. 4.

⁵ Ibidem.

⁶ Ibidem, ф. 7, оп. 6, спр. 1860, арк. 164.

⁷ Стефанович, Д. Шулявка та Жовтневий район в історії Києва / Д. Стефанович. – К.: Київ, 2001. – С. 165–166.

⁸ ЦДАГО України. – Ф. 7, оп. 6, спр. 1860. – Арк. 208.

⁹ Ibidem, ф. 1, оп. 73, спр. 334, арк. 9.

виділив бригаду для перевірки стану працевлаштованих підлітків-сиріт на підприємствах Києва й виконання постанови Раднаркому УРСР № 1876 від 23 вересня 1945 року «Про організацію дитячих будинків на підприємствах»¹⁰. Під час перевірки виявлено, що в заводських і фабричних гуртожитках, де мали мешкати вихованці дитбудинків, часто були настільки незадовільні умови, що діти не витримували і втікали звідти. Наприклад, у 1945 року Київський завод № 784 працевлаштував 63 підлітки. Проте гуртожиток, куди вони поселились, перебував у антисанітарному стані, не вистачало ліжок, в їдальні харчування було організовано незадовільно, технічного навчання діти не отримували. Це призвело до того, що 57 осіб самовільно залишили завод¹¹.

Гуртожиток при Трикотажній фабриці ім. Рози Люксембург, в якому оселилися діти, також мав край незадовільний санітарний стан – тут було тісно, брудно й незатишно. На Київському машинобудівному заводі ім. Артема підлітки скаржились на бездіяльність профспілкової організації і адміністрації, погані умови життя в гуртожитках: несвоєчасний обмін постільної білизни, відсутність шухляд, затримки з видачею мила, що призводило до антисанітарії і неохайності серед підлітків¹². На заводі «Станкобуд» із 15 осіб, прибулих у 1945 році з дитячих будинків, десятеро втекли. Про це навіть нікуди не повідомили й не вжили жодних заходів щодо їх повернення. На Трикотажній фабриці ім. Рози Люксембург полишили роботу сім підлітків, на Меблевій фабриці ім. Боженка – 16 осіб протягом 1945–1946 років. Досить часто втечі підлітків із підприємств супроводжувалися крадіжками¹³.

Комсомольські організації намагались якось влаштувати дозвілля молоді: забезпечували літературою, засновували гуртки, випускали газети тощо. Так, на заводі «Ленінська кузня» до різних гуртків записалися 120 підлітків, а на Меблевій фабриці ім. Боженка – 80. На цих підприємствах існували клуби, де можна було переглядати кінофільми¹⁴. Щоправда, така організація дозвілля була радше винятком, аніж правилом.

Рада Міністрів СРСР постановою № 824 від 24 лютого 1949 року заборонила органам народної освіти відряджати вихованців дитячих будинків на роботу до промислових і сільськогосподарських підприємств без попереднього навчання у закладах Міністерства трудових резервів – ремісничих, сільськогосподарських училищах і школах ФЗН¹⁵.

Отже, всі вихованці дитбудинків, окрім тих, що навчались у середніх і вищих навчальних закладах, відтепер повинні були вступати до шкіл трудових резервів. Тож у 1950 році обласні відділи народної освіти подали заявки на влаштування в різні типи шкіл 12 482 підлітків. Однак органи трудових резервів не прийняли від міністерства заявку в такому розмірі, запланувавши влаштувати до училищ усіх типів лише 7575 підлітків. Насправді ж, зарахували

---

¹⁰ Ibidem .

¹¹ Ibidem, спр. 339, арк. 18–19.

¹² Ibidem, спр. 334, арк. 9.

¹³ Ibidem, арк. 10–11.

¹⁴ Ibidem, арк. 10.

¹⁵ Ibidem, спр. 634, арк. 81.

тільки 4499 вихованців. Окрім того, до шкіл ФЗН інших відомств прийняли 488 осіб, а до середніх навчальних закладів вступили ще 149 вихованців. Тож разом у 1950 році на навчання було влаштовано 5136 осіб проти заявки на 12 482 і встановленого плану на 7575¹⁶.

Урядова заборона щодо скерування вихованців дитячих будинків на роботу без попереднього навчання в ремісничих училищах і школах ФЗН означала, що органи трудових резервів мали переглянути існуючий порядок прийому до цих закладів і забезпечити для підлітків обов'язкове навчання. Проте цих нових обставин органи трудових резервів не враховували і протягом подальших трьох років у ремісничих училищах і школах ФЗН, як і раніше, майже не передбачалося профілів для дівчат. Тож у 1950 році в дитбудинках залишилися понад 4000 дівчат віком 14-16 років, яких органи народної освіти не мали права працевлаштовувати¹⁷.

Міністерства й відомства відмовляли у прийомі вихованців дитячих будинків, посилаючись на відсутність гуртожитків. Ось як виглядало працевлаштування в 1954 році (прийом до шкіл торгово-кулінарного учнівства, закладів ФЗН та на індивідуально-бригадне учнівство): Міністерство місцевої і паливної промисловості УРСР замість 800 місць на індивідуально-бригадне учнівство надало тільки 400; Міністерство промисловості продовольчих товарів УРСР замість 500 місць виділило 90; Міністерство торгівлі УРСР повідомило, що замість 250 осіб зможе прийняти лише 119; Міністерство промисловості товарів широкого вжитку замість 700 місць забезпечило лише 180; Центральна спілка споживчих товариств України (Укоопспілка) замість 250 вихованців прийняла 100; Українська рада промислової кооперації (Укрпромрада) замість 800 осіб взяла на навчання 600; Міністерство лісової і паперової промисловості УРСР повідомило, що не може прийняти жодного вихованця дитбудинку¹⁸.

Окрім того, при прийомі до шкіл ФЗН і ремісничих училищ органи трудових резервів запровадили вступні іспити, під час яких досить часто припускалися грубих викривлень і штучно «відсіювали» вихованців дитбудинків. Так, завідувач Полтавського облвно писав: «...Крім того, усі училища проводили іспити російською мовою. Директори училищ відмовлялися (всупереч наказу № 202/768 від 17 липня 1950 р.) проводити перевірочні іспити українською мовою. Був випадок, коли директор ФЗН № 2 особисто проводив іспити з російської мови, при цьому текст диктанту читав таким чином, щоб вихованці зробили якомога більше помилок і потім використати це як об'єктивну причину для відмови вихованцю при зарахуванні до училища...»¹⁹.

Траплялося, що на усних екзаменах з російської мови й арифметики педагоги не виявляли належного такту. Наприклад, на іспитах з арифметики екзаменатори перед дітьми, які виховувалися без батьків і часто були круглими

---

¹⁶ Ibidem, арк. 164.

¹⁷ Ibidem, арк. 165.

¹⁸ Ibidem, спр. 686, арк. 32.

¹⁹ Ibidem, спр. 634, арк. 83.

сиротами, могли поставити завдання такого змісту: «твоя мати дала тобі стільки-то рублів...», або «твій батько купив тобі...».

Ось приклади того, якими результатами увінчувалися згадані іспити: до ремісничого училища № 2 міста Кременчука їх здавали 44 вихованці, пройшов – 1; до ФЗН № 1 міста Полтави вступали 24 особи, пройшли – 10; у ФЗН № 2 міста Кременчука із 50-ти пройшли 23 учні і т. д. У загальноосвітніх школах ці вихованці мали задовільну, добру і відмінну успішність²⁰. Про подібні факти сигналізував і Житомирський обласний відділ народної освіти²¹.

Але загалом в УРСР у 1954 році, попри всі труднощі, до ремісничих, залізничних і гірничопромислових училищ та шкіл ФЗН влаштовано 5537 вихованців; на індивідуально-бригадне учнівство різних міністерств і відомств – 3505; на навчання у середні навчальні заклади – 1698; у вищі – 79. Разом на навчання влаштували 10 890 вихованців дитячих будинків²².

Отже, порівняно з 1950 роком абсолютні показники щодо влаштування дітей-сиріт у навчальні заклади за 1954 рік покращилися, але ми не володіємо достатніми даними, щоб з певністю стверджувати про збільшення кількості дітей, які змогли тоді отримати професійну освіту. Ті ж вихованці, які вступили до навчальних закладів, не могли похизуватися гарною успішністю. Директори й викладачі технікумів неодноразово наголошували на низькому рівні знань учнів із дитячих будинків, де вони виховувалися 5–8 попередніх років²³. Річ у тім, що значна частина дітей вступали до навчальних закладів як відмінники. Однак, за матеріалами 26-ти технікумів з питань успішності за 1954 рік із 470 учнів-вихованців дитячих будинків встигали з усіх предметів на «5» лише сім осіб або 1,4%; на «4» – 73 учні або 15,5%, на «3» – 372 учні або 79%; не встигали з багатьох предметів 18 учнів або 3,9%, хоч 205 вихованців були зараховані без екзаменів як відмінники. Низька успішність цього учнівського контингенту в училищах пояснювалася тим, що в багатьох школах і дитячих будинках учителі й директори надто поблажливо ставилися до оцінювання знань таких дітей і не зовсім заслужено видавали їм свідоцтва про закінчення 7 класів з відмінними показниками²⁴.

Ще однією причиною, через яку вихованців дитячих будинків не особливо радо приймали до училищ і технікумів, була їхня недостатня вихованість і незадовільна поведінка. Діти часто легковажили навчанням, пропускали заняття без поважних причин, грубо поводитися з викладачами й іншими учнями.

Нижче наведено виписки з характеристик окремих вихованців дитбудинків (усі приклади – за 1954 рік):

1. У Дніпропетровському гірничому технікумі навчався на III курсі Райковський Євген Васильович, який 10 років виховувався у дитбудинку ім. М. Горького (Житомирська область). Він має низьку успішність, пропускає

---

²⁰ Ibidem, арк. 83.

²¹ Ibidem, арк. 82–83.

²² Ibidem, спр. 686, арк. 29.

²³ Ibidem, арк. 26.

²⁴ Ibidem, арк. 23–24.

заняття без поважних причин, недисциплінований, не користується авторитетом серед інших учнів, грубий у спілкуванні з ними, натомість до себе вимагає виключної уваги.

2. У Дніпропетровському будівельному технікумі навчалася на III курсі Вишневська Олена Іванівна, яка виховувалася 8 років у Дніпропетровському дитячому будинку № 2. До навчання вона ставиться недбало, успішність низька, систематично отримує оцінку «2», має заборгованість за перше півріччя, доручень комсорга не виконує, в громадському житті технікуму бере вкрай слабку участь.

3. У Житомирському землевпоряджувальному технікумі навчається на III курсі Антошкін Віктор Семенович, який виховувався 5 років у Іванівському дитячому будинку (Житомирська область). У технікумі він встигає погано, відвідував заняття у нетверезому вигляді, має адміністративні стягнення²⁵.

Згідно з постановою Ради Міністрів СРСР від 9 серпня 1956 року «Про заходи поліпшення виховання дітей, що залишилися без опікування батьків», у дитячих будинках мали виховуватися не лише діти й підлітки, а й доросла молодь до 18-ти років. Передбачалося, що дівчата і хлопці повинні були набути там не лише середню освіту, а й виробничу підготовку, тобто одну з масових спеціальностей, таких як слюсар, токар, столяр, швачка або тракторист. Молодь мала виходити з дитячих будинків у самостійне життя, оволодівши певними професійними навиками²⁶. Тож при дитячих будинках створювалися столярні, токарні, швейні майстерні. Так, у Волинській області в 1958 році діяло 16 столярних і 15 швейних майстерень. Щоправда, довгий час залишалося відкритим питання кадрового забезпечення майстерень. Незважаючи на численні курси, семінари-практикуми, зорганізовані інститутом удосконалення вчителів, кваліфікація багатьох інструкторів залишалася катастрофічно низькою через брак відповідної освіти²⁷.

Для вихованців проводили екскурсії на хлібопекарні, кондитерські, маслозавод, млин, інші підприємства, що дозволяло ознайомитися з працею робітників, видами виробів харчової промисловості, побутовим обслуговуванням, окремими технічними об'єктами. Під час екскурсій вихователі звертали увагу дітей на технологічний процес, роботу машин, організацію праці²⁸. Тому більшість вихованців, які залишали дитячі будинки у 18 років, вже мали певні необхідні навики.

Отже, зусиль, яких докладала держава в напрямі облаштування подальшого життя вихованців дитячих будинків у «зовнішньому» світі, явно не вистачало. Проблеми з працевлаштуванням вирішувались вкрай важко. До 1949 року чотирнадцятирічних підлітків скеровували на навчання до ремісничих училищ, шкіл ФЗН чи на виробництво. Однак через відсутність гуртожитків не вдавалося охопити весь контингент дітей. До того ж, переважна більшість

---

²⁵ Ibidem, арк. 24–25.

²⁶ Ibidem, спр. 734, арк. 55.

²⁷ Ibidem, арк. 61.

²⁸ Ibidem, арк. 76.

училищ приймали тільки хлопців, тоді як спеціальностей, придатних для дівчат було обмаль. Багатьом вихованцям доводилося повертатись у дитбудинки, через те, що їм нікуди було подітися. А це, в свою чергу, спричиняло додаткові матеріальні труднощі для всіх мешканців дитячих будинків.

Із 1949 року вихованці дитбудинків могли працевлаштуватися на підприємства тільки після вступу до шкіл трудових резервів. Однак вступні іспити часто проводилися некоректно з метою додаткового «відсіву» підлітків. Директори училищ неохоче приймали їх до навчальних закладів через низький рівень знань і неналежну поведінку. Із 1956 року вихованці змушені були залишатись у дитячих будинках до вісімнадцяти років, набуваючи там професійні навички, що могли їм придатися в майбутньому самостійному житті.

Iryna BEZLIUDNA. Orphans in the «Outside» World: Survival Challenges in the Post-war Period (according to documents of the Central State Archives of Public Organizations of Ukraine).

The article examines the situation of orphans in the post-war period, and the process of their adaptation from life in the orphanage to the «outside» world: public welfare, admission to schools and further education, and living conditions in dormitories at colleges and enterprises.

Keywords: orphanages, orphans, the USSR, employment, everyday life.